

Kas Hitler tuli võimule demokraatlikul teel?

Jaak Valge*

Adolf Hitleri võimuletulek Saksamaal 1933. aastal ja sellele järgnevad sündmused muutsid maailma järsult, oluliselt ja kaugeltki mitte ainult tema võimuloleku ajaks. Natsionaalsotsialismi ideoloogia ja praktika on mõjusalt kujundanud filosoofide, ajaloo-teoreetikute, poliitikaanalüütikute ja poliitikute mõtlemise ja tegutsemise raame ning kahtlusetu võib öelda, et see mõju jätkub.

Need raamid on asjakohased juhul, kui nad on kujunenud reaalse sündmuste korrektse tõlgendamise alusel. Väide, et Hitleri võimuletulek Saksamaal demonstreeris „tahte triumfi“, millega võideti järk-järgult ühiskonna enamuse poolehoid, oli natsi-Saksamaa enda propaganda osa, kuid on hiljem mitmel põhjusel pisut muutununa leidnud koha paljude poliitikute ja poliitikaanalüütikute argumentatsioonis, sõltumata nende maailmavaatest. Veel enam – näib, et see väide on jõudsalt paljunenud just viimastel aasta(kümne)tel, seoses „postdemokraatia“ esiletõusuga, mil ühiskonnale oluliste sisuliste otsuste tegemine on jäänud õhukese eliidi pärusmaaks, ning eriti nii Eestis kui ka mujal maailmas võimendunud seoses Donald Trumpi valimisega USA presidendiks ja Briti rahvahääletustulemusega Euroopa Liidust lahkumiseks. Nimelt püütakse Hitleri võimuletuleku näite toel vaidlustada demokraatliku ühiskonna enamuse võimet teha pädevaid otsuseid.

Kas ja mil määral see siiski paika peab ning kas ajaloolased sel puhul Hitleri näitega nõustuvad? Kas Saksa rahva enamus valis tõesti vabalt otsustades diktatuuri demokraatia asemel? Mu hea kolleeg Olaf Mertelsmann on aastaid ajalootudengitele õpetanud, et Hitler ei tulnud võimule demokraatlikul teel, vaid poliitiliste intriigide tulemusena. Missugused tõsiolud seda kinnitavad ning missuguseid järeldusi oleks võimalik teha Hitleri võimuletuleku mehhanismist?

1930. aastate alguse Saksamaa aluseeldused demokraatia säilitamiseks – hoolimata sellest, et ühiskond ise oli kõrgmoderniseeritud – olid erakordselt kehvad ning radikaliseerumise potentsiaal samavõrd suur. Rammusa pinnase Saksa ühiskonna poliitiliseks radikaliseerumiseks kujundasid kolm tingimust.

Kõigepealt oli selleks suur majanduskriis. Majandushäired ongi üks demokraatiat kõige rohkem ohustavaid tegureid. Kriisiaegne tagasilangus kodanike sissetulekus kujunes Saksamaal Austria kõrval Euroopas raskeimaks, tööpuudus kasvas aga kõigi aegade suurimaks. Saksamaa tööstustoodang langes 1932. aastal 61%-le 1928. aasta tasemest ning kriisi haripunktis oli 30 protsenti tööjõust tööta.¹ Lisaks aga tuleks arvestada ka varjatud tööpuudust ja osalise tööajaga töötajaid, ning nii ei saa olukorda kirjeldada muul moel kui majandusliku ja sotsiaalse katastroofina. Kuna vaevalt kümmekond aastat tagasi oli maad laastanud ränk hüperinflatsioon, mis muu hulgas oli hävitanud keskklassi – demokraatia peamise toe –, siis pole põhjust imestada, et paljud kodanikud nägid uues kriisis midagi maailmalõpu või vähemalt senise majanduskorralduse lõpu taolist.

Teiseks põhjuseks oli 1919. aasta Versailles'i rahuleping, millega Saksamaale pealesu-

* Jaak Valge (1955), PhD, Tallinna Ülikool, Eesti demograafia keskus, valge@hot.ee

¹ H. James. The German Slump. Politics and Economics 1924–1936. Clarendon Press, 1986, lk. 6.

rutud tingimused ei olnud mitte ainult ebaõiglased, vaid ka sedavõrd rasked, et neid oli peaaegu võimatu täita – seega, nagu Eric Hobsbawm märgib, kokkuvõttes kingitus Saksa natsionalismile.²

Kuid mitte ainult natsionalismile, vaid ka kommunismile ja üldse kõigile neile, kes Weimari demokraatiat ei armastanud. Nimelt osutus majanduskriis Saksamaal sedavõrd tugevaks asjaolu tõttu, et Weimari vabariigi poliitika üks eesmärke kriisi esimesel kahel-kolmel aastal oli liitlaste veenmine, et Saksamaa ei ole võimeline talle peale surutud kohustusi täitma, hoolimata kõigist jõupingutustest.³ Seetõttu ei olnud võimalik erandlikult terava kriisi leevendamiseks tarvitada erandlikku poliitikat, sest see võinuks liitlasi vihastada või jätta neile mulje, et Saksamaa soovib neid ninapidi vedada. Nii jäi finantspoliitika spektrist välja Saksa marga devalveerimine, mis parandanuks kindlasti majandusolukorda. Et korvata riigi sissetulekute vähenemist, tõstis aastatel 1930–1932 võimul olnud kantsler Heinrich Brüning makse, vähendas ametnike töötasu ja tegi töötukindlustuse saamise raskemaks. See poliitika oli niivõrd ebapopulaarne, et Brüning oli sunnitud Saksamaal ringi sõitma allalastud aknakatetega vagunis, sest rahvahulk kippus teda kividega pilduma.⁴

Ning kolmandaks poliitilise radikaliseerumise põhjuseks oli noorte erakordselt suur osakaal ühiskonnas.⁵ Saksamaa rahvastik läbis oma arengus toona sedasama faasi, mida mõned moslemirahvad 21. sajandi alguses. Noorte suur osakaal muudab ühiskonna loominguks ja käärivaks, aga võib muuta ka konfliktiohtlikuks ja radikaliseerida mõned tema kihid.⁶ Et viimane laiemalt teoks saaks, on vaja sütikut, mis protsessi käivitaks. Saksamaal oli selleks kriis, mis väljendus asjaolus, et need suured noorte generatsioonid olid tööd kaotamas või tööturule sisenemas olukorras, mil majandus tööd ei pakkunud. Kuni 85 protsenti Saksa kommunistliku partei liikmeskonnast, mis kasvas depressiooniaastail peaaegu sama kiiresti kui natsionaalsotsialistide partei viimastel kuudel enne Hitleri võimuletulekut või kiireminigi, oli töötu. Natsionaalsotsialistide pooldajaskonnas oli samuti erakordselt suur osakaal noortel.⁷ Kommunistid ja natsid pakkusid noortele töötutele mees-tele poliitilise tegevuse võimalust, visiooni paremast ühiskonnast ning uut elueesmärki.

Need olid aluseeldused, kuid esialgu oli natsionaalsotsialistide tee võimule suletud. Nagu Ian Kershaw toonitab, võisid selle avada vaid ladviku jämedad vead – Saksamaa võimueliidi loobumine demokraatia kindlustamisest – tegelikult lootus, et majanduskriisi võib kasutada abinõuna demokraatia kaotamiseks ja asendamiseks autoritaarse valitsemisvormiga.⁸

27. märtsil 1930 esitas sotsiaaldemokraadist kantsler Hermann Müller lahkkelide tõttu teise koalitsioonipartneri Saksa Rahvaparteiga (DVP) tagasiastumispalve. Juba selleks

² E. Hobsbawm. Äärmuste ajastu. Lühike 20. sajand 1914–1991. Varrak, 2002, lk. 103–104, 116.

³ R. Henig. The Weimar Republic 1919–1933. Routledge, 2014, lk. 67–68.

⁴ M. Burleigh. Kolmas Reich. Uus ajalugu. Varrak, 2010, lk. 140.

⁵ H. Moller. Youth as a force in the modern world. – Comparative studies in society and history 1968, nr. 3, lk. 243–244.

⁶ J. Valge. Punased I. Teine trükk. Eesti Demograafia Instituut/Rahvusarhiiv, 2014, lk. 380. Täpsemalt ka nt.: N. Choucri. Population dynamics and international violence: propositions, insights and evidence. Lexington Books, 1974, lk. 182–184; S. F. Cohn, K. C. Markides. The location of ideological socialization and age-based recruitment into revolutionary movements. – Social science quarterly 1977, nr. 1, lk. 462, 469–470; B. Nichiporuk. The security dynamics of demographic factors. Rand, 2000, lk. 40; H. Urdal. The devil in the demographics. The effect of youth bulges on domestic armed conflict, 1950–2000. – Social Development Papers. Conflict prevention and reconstruction 2004, nr. 14, lk. 2–5; H. Urdal. A clash of generations? Youth bulges and political violence. – International studies quarterly 2006, nr. 4, lk. 607–608, 614, 623–624.

⁷ E. Hobsbawm. Äärmuste ajastu, lk. 112; I. Kershaw. Hitler. Esimene köide 1889–1936. Kõrkus. Varrak, 2007, lk. 325–326.

⁸ I. Kershaw. Hitler, lk. 315.

ajaks oli märkimisväärne osa Saksa elektoraadist – aga mis oluline – traditsiooniline, administratiivne ja industriaaleliit – tulnud järeldusele, et parlamentaarne demokraatia ei suuda enam tulla efektiivselt toime maa ees seisvate probleemidega.⁹

See oli poliitilise kriisi algus. Aga edasi läks ainult hullemaks.

Parlamentaarne demokraatia korral, mida Weimari vabariik oli, on valitsus vastutav parlamendi ees, s. t. ei saa valitseda parlamendi enamuse toeta. President Paul von Hindenburgi poolt kantsleriks nimetatud katoliikliku Tsentrumipartei parempoolsesse tiiba kuuluv Heinrich Brüning pidi aga kokkuleppe kohaselt presidendiga vajadusel valitsema presidendivõimu toel Weimari vabariigi põhiseaduse artiklite 25, 48 ja 53 alusel. Artikkel 53 lubas presidendil nimetada kantsleri, artikkel 25 Riigipäeva laiali saata, mispuhul tuli 60 päeva jooksul uued valimised korraldada, artikkel 48 lubas hädaolukorras anda dekreete ilma parlamendi nõusolekuta, kuid parlament võis 60 päeva jooksul dekreedid tühistada.¹⁰

Hädaolukorra artikkel 48 oli tegelikult mõeldud kasutamiseks juhul, kui avalik kord on tõsiselt ohustatud või on riik kaoses, mitte ette nähtud hädadekreetidega valitsemiseks.

1930. aasta juulis hääletasid Saksa Sotsiaaldemokraatlik Partei (SPD), Konservatiivne Natsionalistlik Partei (DNVP) koos Natsionaalsotsialistliku Saksa Töölisparteiga (NSDAP) ja Saksa Kommunistliku Parteiga (KPD) Saksa parlamendis Brüningi administratsiooni finantskokkuvõu plaani vastu. Brüningi kabinet üritas seda nüüd kehtestada presidendil dekreedil abil konstitutsiooni artikli 48 alusel, mis oli ühtlasi esimene kord, kui Riigipäeva poolt tagasi lükatud eelnõu üritati seadustada sellise protseduuri abil. Tegemist oli õiguslikult kaheldava sammuga, mida juristid olid pidanud seni vastuvõetamatuks. *Reichstag* lükkas sotsiaaldemokraatide ettepanekul ja natsionaalsotsialistide toetusel presidendil dekreedil nabi häälteenamusega tagasi. Seepeale tegi Brüning presidendile ettepaneku parlament laiali saata, mis ka toimus 18. juulil 1930. Presidendil tagasilükatud dekreet jõustati veel jäigemal vormis.¹¹

Uute, septembris toimunud valimiste tulemusena sai NSDAP Riigipäevas 107 kohta varasema 12 asemel ning tõusis 19% kohtade arvuga suuruselt teiseks parteiks. Ka kommunistide pooldajaskond oli laienenud, kommunistid said 13% kohtadest. Tsentrumipartei säilitas 12%, teised keskparteid aga hävisid: DNVP säilitas 7% mandaatidest varasema 15% asemel ja Saksa Rahvapartei 5% varasema 9% asemel. Sotsiaaldemokraadid jäid siiski suurimaks parlamendierakonnaks, aga pidid leppima oma osakaalu 6%-lise langusega, saades uues parlamendis nüüd oma osaks pidada 25% mandaatidest.¹²

Brüning lükkas tagasi ettepanekud NSDAP koalitsioonivalitsusse kutsumiseks. Hitler ei tulnud kaasa ka Brüningi ettepanekuga talitseda oma agitatsiooni reparatsioonimaksete viivitamatuks lõpetamiseks ajal, kui käivad läbirääkimised 125 miljoni dollarilise laenu saamiseks, mis oli hädavajalik, et ära hoida majanduse kokkuvarisemine.¹³

Heinrich Brüningi valitsus jäi aga võimule, hoolimata sellest, et parlamendis kahanes toetus tema valitsusele veelgi. Brüning ise nägi nihet demokraatlikust parlamentaarsest vabariigist autoritaarse režiimi poole mitte ajutise abinõuna, et ületada kriisiraskusi, vaid püsiva muutusena. Sellest ajast loobutigi üritamast moodustada parlamendienamusele toetuv valitsus.¹⁴

Paralleelselt parlamendi jõu, mõju ja maine vähenemisega kasvas täidesaatva võimu iseseisvus. Kui 1930. aastal kogunes *Reichstag* koosolekutele 45 päeval, siis 1931. aastal

⁹ R. Henig. The Weimar Republic 1919–1933, lk. 61–62.

¹⁰ I. Kershaw. Hitler, lk. 327, 387; Saksamaa 1919. aasta põhiseadus. http://www.zum.de/psm/weimar/weimar_ve.php. 03.07.2016.

¹¹ H. James. The German Slump, lk. 33; E. Kolb. The Weimar Republic. Routledge, 2005.

¹² Arvutusalus: E. Kolb. The Weimar Republic. Routledge, 2005, lisa.

¹³ I. Kershaw. Hitler, lk. 330.

¹⁴ R. Henig. The Weimar Republic 1919–1933, lk. 66; E. Kolb. The Weimar Republic, lk. 112.

41 ja 1932. aastal 13 päeval. 1930. aastal võttis *Reichstag* vastu 98 seadust, samal ajal, kui väljastati viis hädadekreeti, 1932. aastal võttis parlament aga vastu ainult viis seadust ning president andis 66 hädadekreeti. Brüning kärpis ka sõnavabadust.¹⁵

Nii pole kahtlust, et 1932. aastaks oli Saksamaa lakanud toimimast parlamentaarse demokraatiana ning Weimari demokraatiast oli jäänud järele ainult nimi. Isegi kui Brüningi valitsemisajal üheselt ja selgelt põhiseadust ei rikutud, oli pind autoritaarseks valitsemiseks ette valmistatud ka muul moel. Presidendivõim oli laienenud võimaliku maksimaalse määraneni, *Reichswehr*´i juhid hõivanud võtmepositsioonid ning avalikkus üha enam harjunud diktaatorlike meetoditega. Pärast tema lahkumist oli kerge liikuda autoritaarse presidentaalse režiimi poole.¹⁶

Välispoliitikas olid Brüningi püüdlused edukamad, ent realiseerusid liiga hilja. 1932. aasta mais oli ta sunnitud kantslerikohalt lahkuma, kuid seda mitte toetuse kahanemise tõttu ühiskonnas või parlamendis, vaid poliitladviku omavaheliste intriigide tõttu.¹⁷ Märtsis-aprillis toimunud presidendivalimistel oli ametisse tagasi valitud von Hindenburg, kes sai teises voorus 53% häältest. Hitler sai 37%, kommunistide kandidaat Ernst Thälmann 10%. Tulemused näitavad, et tõhusalt korraldatud Hitleri-vastane lai koalitsioon oleks võinud olla edukas, ning seejuures ilma kommunistide osaluseta.

Järgnevad kuud olid Saksamaa saatuse seisukohalt otsustavad, ent neid otsuseid ei teinud parlament, ammugi mitte ühiskonna enamus, vaid presidendi lähiringkond. Brüningi järglaseks sai varem Tsentrumipartei parempoolsesse tiiba kuulunud Franz von Papen, kel polnud samuti mingit lootust Riigipäeva enamuse toetust leida. *Reichstag*´is toetasid parteidest sõltumatut „parunite valitsust“ ainult DNVP ja DVP, ning ka natsionaalsotsialistid, kuid tingimusel, et nende vahepeal keelustatud paramilitaarsed organisatsioonid legaliseeritakse ning korraldatakse uued parlamendivalimised. Hindenburg saatiski Riigipäeva laiali ning määras valimiste tähtajad 31. juuliks 1932. Vahepeal oli vägivald Saksamaal laienenud. 17. juunil Preisimaal Altonas aset leidnud intsidendis tapeti 17 inimest ja 64 sai vigastada, kui SA (*Sturmabteilung*, NSDAP paramilitaarne organisatsioon) paraadi ajal puhkes tulevahetus, mille otsesteks provotseerijateks peeti kommuniste. Papeni valitsus tagandas sotsiaaldemokraatide juhitud Preisimaa valitsuse, andes Saksamaa suurima liidumaa riigikomissari valitsuse alla. Tegemist oli põhiseaduse otsese rikkumisega ning Ian Kershaw ja Eberhard Kolb defineerivadki toimunut riigipöördena. Sotsiaaldemokraadid vastupanu ei osutanud ning see viis nende toetajate moraali alla.¹⁸

Juulis toimunud valimistel suurendasid natsionaalsotsialistid oma mõjukust, saades 38% kohtadest, mis tegi neist nüüd suurima partei Riigipäevas. Oma mõjuvõimu parlamendis suurendasid ka kommunistid, võites 15% kohtadest. Tsentrumipartei säilitas 12%-ga endise osakaalu. Teiste kodanlike keskparteide allakäik aga jätkus: DNVP ja DVP säilitasid kahe peale vaid 7% kohtadest. Ka SPD kaotas taas ning jäi oma 22% mandaatidega natsionaalsotsialistidest palju maha.¹⁹ Nüüd oli kommunistidel ja natsionaalsotsialistidel kahe peale negatiivne enamus, s. t. võimalus pärssida parlamendi ja parlamendile toetuva valitsuse töö täielikult.

NSDAP juhid kaalusid esialgu koalitsioonivõimalust Tsentrumiparteiga, ent loobusid sellest siiski. Hitler deklareeris läbirääkimistel kulissidetaguse niiditõmbaja ja Papeni valitsuse sõjaministri Kurt von Schleicheriga oma nõudmised: kantslerikoht ning võtmeministrite kohad. Kui Riigipäeva keeldumise korral pidi ta natsionaalsotsialistide kavatsuse

¹⁵ R. Henig. *The Weimar Republic 1919–1933*, lk. 63, 65; H. James. *The German Slump*, lk. 33–34; I. Kershaw. *Hitler*, lk. 327.

¹⁶ E. Kolb. *The Weimar Republik*, lk. 119.

¹⁷ H. James. *The German Slump*, lk. 35.

¹⁸ R. Henig. *The Weimar Republic 1919–1933*, lk. 71; I. Kershaw. *Hitler*, lk. 356–357, 405.

¹⁹ Arvutusalus: E. Kolb. *The Weimar Republic*, lisa.

kohaselt laiali saadetama. Hindenburg keeldus Hitlerit kantsleriks nimetamast. Asekantsleri kohast Hitler keeldus.²⁰

Von Papen tegi Hindenburgile ettepaneku Riigipäeva laialisaatmiseks ja valimiste põhiseadusevastaseks edasilükkamiseks rohkem kui kuue kuu võrra, et saada aega uue konstitutsiooni väljatöötamiseks ja selle alusel autoritaarkorra sisseseadmiseks. Selleks oli vajalik ka armee toetus, et võidelda kommunistide-sotsialistide ja võimalik ka, et natsionaalsotsialistide vastu. Hindenburg andis Papenile käsu parlament laiali saata ning nõustus uute valimiste edasilükkamisega põhjendusel, et riigis kehtib erakorraline seisukord. Mõned riigi juhtivad juristid olid valmis autoritaarse riigi loomist sel teel oma juriidiliste argumentidega põhjendama.²¹

Ian Kershaw väidab, et kui Papen tahtis sellega riskida, tulnuks Riigipäev laiali saata kohe esimesel istungil. Papen aga avaistungile ei tulnud. Saksa Riigipäeva avas 30. augustil vanima parlamendi liikmena kommunist Klara Zetkin, ta ründas ägedalt kapitalistlikku korda ja soovitas luua Nõukogude Saksamaa. President oli aga juba samal päeval allkirjastanud dekreedid Riigipäeva laialisaatmiseks. 12. septembril, mil Riigipäev oli kogunenud oma teisele istungile, soovisid kommunistid esitada valitsusele umbusaldusettepaneku. Selleks tuli muuta parlamendi päevakorda, mis oleks läbi kukkunud ainsagi vastuhääle korral. Üllataval kombel ei olnud aga keegi vastu. Hitler otsustas lühikesel nõupidamisel oma kaaslastega, et kommunistide ettepanekut toetatakse. Papen üritas sõna võtta, et kuulutada välja parlamendi laialisaatmise dekreet, ent istungit juhatanud natsionaalsotsialist Hermann Göring ei lasknud tal seda teha. Papen viskas dekreedid lauale ning sammus koos oma ministritega saalist välja. Umbusaldusavaldus sai ülekaaluka osa häältest – 512 poolt ja 42 vastu – ning ehkki parlament oli laiali saadetud, näidati Papenile ikkagi kõige alandavamal kombel kätte, et tema valitsusel puudub igasugune rahva toetus. Valitsus jäi ametisse, kuid pärast seda fiaskot ning teadasaamist, et ka Tsentrumipartei ja NSDAP süüdistaksid valimiste edasilükkamise korral presidenti põhiseaduse rikkumises, otsustas Papen, et valimised toimuvad konstitutsiooni kohaselt 6. novembril.²²

Sotsiaaldemokraadid ja kommunistid ründasid valimiskampaania käigus jätkuvalt raevukalt teineteist. Saksa kommunistid nimetasid sotsiaaldemokraate põlastavalt sotsiaalfasistideks, sotsiaaldemokraadid aga kritiseerisid asjakohaselt kommunistide vägivaldsust.²³

Kuid neil Weimari vabariigi viimastel vabadel valimistel tabas suurim tagasilööki siiski natsionaalsotsialiste, kes kaotasid koguni kaks miljonit häält. Propagandamüüt nende edu pidevast kasvust purunes, ent NSDAP jäi siiski 34% mandaatidega suurimaks parlamendierakonnaks. Teisele kohale jäid sotsiaaldemokraadid 21%ga. Tsentrumipartei sai taas 12% mandaatidest. Kuid oma esindatust suurendasid parlamendis kommunistid, jõudes 17%-ga sotsiaaldemokraatidele lähedale. Valitsust toetavad parteid DNVP ja DVP kasvatasid oma esindatust, saades kahe peale 11% kohtadest.²⁴

Tegemist võis olla trendimuutusega ühiskonna enamuse arvamuses, aga poliitilisel patiseisu see ei muutnud. Kommunistide edu ei teinud parlamenti kuigivõrd koostöövõimelisemaks. Koalitsioon, kus poleks kommuniste ega natsionaalsotsialiste, oli võimatu. Enamust ei lubanud ka NSDAP ja Tsentrumipartei koalitsioon. Valitsust toetavate parteide esindatus oli üliväike ja ainsaks enamuseks, nii nagu varem, oli negatiivne enamuse – tõsi, nüüd väga napp. Hitler lükkas tagasi Papeni ettepaneku alustada kõnelusi parlamendis koa-

²⁰ I. Kershaw. Hitler, lk. 357–360.

²¹ E. Kolb. The Weimar Republic, lk. 121; I. Kershaw. Hitler, lk. 369.

²² E. Kolb. The Weimar Republic, lk. 121; I. Kershaw. Hitler, lk. 369–370; H. James. The German Slump, lk. 35–36.

²³ F. Arends, G. Kümmel. Germany. From Double Crisis to National Socialism. – Conditions of Democracy in Europe, 1919–1939. Systematic Case Studies. MacMillan Press LTD, 2000, lk. 203.

²⁴ Arvutusalus: E. Kolb. The Weimar Republic, lisa.

litsioonivalitsuse moodustamiseks. Leidmata toetust parlamendis, esitas Papeni kabinet 17. novembril tagasiastumisavalduse. Hitler nõudis Hindenburgilt samasugust, parlamendist sõltumatut võimu, nagu oli olnud tema eelkäijatel. Hindenburg keeldus.²⁵

Kuid igatahes pidi uus valitsus, mis soovis püsima jääda, võtma kursi parlamendi laialisaatmiseks ja uute valimiste edasilükkamiseks. See tähendas taas Weimari vabariigi põhiseaduse rikkumist.²⁶

Hindenburg soovis seda võimalikult vältida. Tema dilemma muutus teravaks novembri lõpus. Papen, kes oli taas tellitud valitsust moodustama, tahtis oma programmi läbi viia vajadusel jõuga, armee – *Reichswehr*´i – abil ning see programm seisnes *Reichstag*´i elimineerimises, parteide allasurumises ning rahvahääletusega ellu kutsutava Rahvusliku Assamblee tehtavas radikaalses konstitutsioonimuutuses. Kaitseminister Schleicher ei toetanud seda ja pakkus uut kombinatsiooni, mis seisnes valitsuse toetumisel ametiühingutele ja NSDAP sektsioonidele. Ta väitis, et *Reichswehr* ei suuda üheaegselt võidelda kommunistide ja natsionaalsotsialistide vastu ning hoida idapiiri ohutuna. Hindenburg saatis Papeni erru ning nimetas 3. detsembril uueks kantsleriks Kurt von Schleicheri, telgitaguse niiditõmbaja ning Hitleri „rahustamise“ idee peamise toetaja.²⁷

Schleicher valitses, nii nagu Papengi, presidendi dekreetidega. Ta pakkus asekancleri kohta natsionaalsotsialistile number kaks, Gregor Strasserile, kes esialgu kaldus nõustuma, kuid hiljem loobus Hitleri survele. Nii oli Hitleri rahustamise poliitika läbi kukkunud. Hitler nõudis endale taas kantsleri kohta, ning samasuguse võimuga kui tema eelkäijatel. Sellele oli Hindenburg aga esialgu vastu. Schleicher sattus üha suuremasse isolatsiooni ning püüdis nüüd ise veenda Hindenburgi, et Riigipäev tuleks laiali saata ja valimised edasi lükata. See tähendab, põhiseadust rikkuda. Hindenburg soostus kaaluma Riigipäeva laialisaatmist, ent keeldus rikkumast põhiseadust ja valimisi edasi lükkamast, s. t. ütles Schleicherile ära sellest, mida ta Papenile viis kuud tagasi oli lubanud. Schleicher oli aga detsembri alguses olnud selle drastilise sammu vastu ega saanud nüüd presidenti kritiseerida, et too järgib tema eelviimast, mitte viimast nõuannet.²⁸

Hitleri võimuletuleku otsustav faas oli alanud juba 4. jaanuaril, mil Hitler kohtus end reedetuna tundva Papeniga, kes sel ajal oli peamiseks vahendajaks DNVP liidrite, NSDAP ja presidendi vahel. Papen pakkus alguses koalitsiooni DNVP ja NSDAP vahel, mida oleksid kordamööda juhtinud tema ja Hitler, kuid järk-järgult ta nõustus Hitleri kantsleriks saamisega. Jaanuari keskpaigas instrueeris president Papenit konfidentsiaalselt, et too sondeeriks uue valitsuse loomise võimalusi. See oli pöördepunktiks – president hakkas nüüd hoiduma Papeni ja seetõttu Hitleri poole, jättes Schleicheri kõrvale. Schleicher pidi 28. jaanuaril tagasi astuma, et ära hoida oma umbusaldamist *Reichstag*´is, mis oli planeeritud 31. jaanuarile.²⁹

Papen, kes pidi saama asekancleriks, ja DNVP liider Alfred Hugenberg aktsepteerisid nüüd Hitleri tingimusi, ka nn. volituste seaduse käivitamist, mis oleks parlamendi enamuse otsusel lubanud valitseda parlamendist sõltumatult, aga ka ilma presidendi dekreetidele toetumata. Riigipäeva koosseis ei andnud siiski mingit lootust, et selline seadus läbi võiks minna. Hindenburg, kes oli jäänud ainsaks takistuseks Hitleri nimetamisel kantsleriks, nõustus jaanuari lõpuks ning lubas talle *Reichstag*´i laialisaatmist, kui see on vajalik.³⁰

Hitler sai kantslerikoha, ka siseministriks sai natsionaalsotsialist (Wilhelm Frick) ja

²⁵ I. Kershaw. Hitler, lk. 376–379.

²⁶ E. Kolb. The Weimar Republic, lk. 122.

²⁷ H. James. The German Slump, lk. 36; E. Kolb. The Weimar Republic, lk. 121, 123.

²⁸ H. James. The German Slump, lk. 36; I. Kershaw. Hitler, lk. 398–401; E. Kolb. The Weimar Republic, lk. 119, 123.

²⁹ E. Kolb. The Weimar Republic, lk. 124.

³⁰ R. Henig. The Weimar Republic 1919–1933, lk. 74–75; I. Kershaw. Hitler, lk. 402.

Hermann Göring nimetati portfelliga ministriks. Rohkem valitsuses natsionaalsotsialiste ei olnud. Papen sai asekancleriks, ning loodeti, et ta mõjutab Hitlerit. DNVP ja NSDAP ei omanud Riigipäevas enamust, kuid nad ei olnud sellest kaugel ja lootsid valimistel oma positsiooni parandada. Viimased kokkulepped, kaasa arvatud uute valimiste korraldamine Hitleri nõudel, saavutati 30. jaanuaril 1933, vahetult enne vastuvõttu Hindenburgi juures, kes uue valitsuse ametisse kinnitama pidi.³¹

Ehkki Hitleri võimuletulek ei olnud riigipöörde, ei tulnud ta võimule parlamentaarse enamuse toel. Tema valitsus oli presidentaalne, nii nagu kõik eelnevad alates 1930. aastast.

Maailma sotsiaaldemokraate ühendava Sotsialistliku Töölisinternatsionaali büroo võttis 19. veebruaril vastu pöördumise „Kogu maailma tööliste“, kus kinnitati, et kaardile on asetatud erakordse tähtsusega küsimused. „Kui fašismil õnnestub Saksamaal kinnistuda ja tugevdada oma võimu, siis koos Saksa demokraatiaga ja Saksa vabariigiga hukuvad proletaarse klassivõitluse poole sajandi viljad.“ Kutsuti töölisparteisid üles lõpetama vastastikused kallaletungid ja koos võitlema fašismi vastu. „Sotsialistlik Töölisinternatsionaal on alati olnud valmis pidama läbirääkimisi Kommunistliku Internatsionaaliga sellisest ühtsest võitlusest niipea, kui ainult viimane väljendaks oma nõusolekut selleks.“³²

Komintern positiivselt ei reageerinud. Kommunistide analüüs põhines aksioomil, et kapitalismi kriisiga kaasneb sotsiaalne ja poliitiline vapustus, s. t. revolutsiooniline olukord, kus kommunism võidutseb. Ent tööliklassi võimuharudeks on vajalik sotsiaaldemokraatia hävitada, ning selleks on natsionaalsotsialistid teretulnud. Nii väideti Kominterni 5. märtsi avalduses, et fašistliku diktatuuri sisseviimine, mis hävitab kõik demokraatlikud pettekujutelmad masside hulgas, niimoodi neid sotsiaaldemokraatide mõjust vabastades, ainult kiirendab Saksamaa liikumist proletaarse revolutsiooni poole. 1. mail avaldatud Kominterni manifestis teatati, et natsid peksavad sotsiaaldemokraate kui truud koera, kes on oma kasulikkuse minetanud.³³

Kuid ka sotsiaaldemokraadid analüüsisid olukorda marksistlikes kategooriates, arvates, et sündmuste kulgemise määravad Marxi poolt sõnastatud ajaloolised seaduspärasused. Suurem osa neist sidusid natsionaalsotsialismi kapitalismiga. Nad ei kasutanud oma poliitilist mõjujõudu ega teinud koostööd nende natsionaalsotsialiste pidurdavate mittemarksistlike erakondadega, kellega see võimalik oli.³⁴

Michael Burleigh teeb raskestivaidlustatava järelduse, et parlamentarism oli Saksamaal kokku varisenud juba mõni aasta enne Hitleri võimuletulekut ning natsionaalsotsialistid lihtsalt kasutasid ära demokraatlike institutsioonide atrofeerumise presidentaalset valitsemise kolme aasta vältel.³⁵ Colin Storer kinnitab, et viimase aja uurimused on selgelt purustanud natsionaalsotsialistide võimuletuleku deterministlikud argumendid ja demonstreerinud, et isegi kui normaalne demokraatlik protseduur oli pärast 1930. aastat kadunud, polnud natside võimuletulek kaugeltki vältimatu.³⁶

Edasine oli vormistamise küsimus, mida kiirendas kommunistist üksikvõitleja Marinus van der Lubbe, kes süütas Saksa Riigipäeva hoone 27. veebruaril 1933. Järgmisel päeval kehtestati presidendi dekreediga erakorraline seisukord, millega tühistati kõik Weimari vabariigi põhiseaduses sisalduvad isikuvabadused ja kaotati liidumaade autonoomia.³⁷ Hüsterilises õhkkonnas toimunud valimistel said natsionaalsotsialistid 44%, sotsiaaldemo-

³¹ C. Storer. *The Weimar Republic*. I. B. Tauris & Co Ltd., 2013, lk. 190–191; H. James. *The German Slump*, lk. 36; I. Kershaw. *Hitler*, lk. 403.

³² K. Širinja. *Komintern v 1933 godu*. Exlibris-Press, 2006, lk. 160–161.

³³ J. Braunthal. *History of the International*. Volume II: 1914–1943. Nelson, 1967, lk. 392, 395.

³⁴ D. Harsch. *German Social Democracy and the Rise of Nazism*. The University of North Carolina Press, 1993, lk. 240.

³⁵ M. Burleigh. *Kolmas Reich*, 2010, lk. 153.

³⁶ C. Storer. *A Short History of the Weimar Republic*. Tauris, 2013, lk. 195.

³⁷ I. Kershaw. *Hitler*; C. Storer. *A Short History of the Weimar Republic*, lk. 192.

kraadid 18% Tsentrumipartei 11% ja kommunistid sedakorda 12% Riigipäeva kohtadest.³⁸

Kuid neil valimistel enam teema seisukohast tähtsust ei ole, sest nüüd ei olnud enam tegemist vabade ja demokraatlike valimistega, vaid valimistega, mille tulemused kujundasid erakorralised dekreedid ja terror.³⁹ Kommunistidest rahvasaadikutel omi kohti sisse võtta ei õnnestunudki, nad kas arreteriti või põgenesid. Nii said natsionaalsotsialistid Riigipäevas enamuse.

See lubas neil 24. märtsil vastu võtta volituste seaduse (*Ermächtigungsgesetz*), mis andis seadusandliku võimu Hitleri juhitud kabinetile, kaotas võimude lahususe ja redutseeris parlamendi tähtsusetule positsioonile.⁴⁰ 2. mail saadeti laiali mitte-natsi ametiühingud, 23. juunil deklareeriti, et Saksamaa Sotsiaaldemokraatlik Partei on vaenulik Saksa rahvale ja riigile, ja tema varandus konfiskeeriti. DNVP varises kokku pärast tema liidri Alfred Hugenbergi tegevust Londoni maailma majanduskonverentsil. Lõpuks, 5. juulil jõudis kätte Tsentrumipartei lõpp. Alates märtsist olid tema deputaadid liikunud *Reichstag*'is üle NSDAP fraktsiooni.⁴¹

14. juulil kuulutati NSDAP ainsaks lubatud parteiks Saksamaal ning 1. detsembril väljastati seadus, mis kuulutas partei ja riigi ühtsust. Sellest ajast olid kolm natsionaalsotsialistliku ideoloogia komponenti – riik, partei ja rahvas (*Staat, Bewegung, Volk*) – ühendatud üheks tervikuks juhprintsibi alusel.⁴² Hilisematel referendumitel polnud selles diktaatorivõimu olukorras mingit tähtsust.

Kas Hitler oli võimule tulnud demokraatlikul teel, rahva tahte tulemusena? Väga raske oleks seda väita. Suurem osa saksa rahvast ei osalenud poliitilistes intriigides, ei olnud neist teadlikud ega suutnud mõjutada poliitilisi draamasid, mis määrasid tema saatuse. Colin Storer leiab, et võtmeteguriks natsionaalsotsialistide võimuletulekul ei olnud niivõrd rahva toetus, kuivõrd võimuka poliitilise eliidi toetus, või vähemalt kannatlikkus ja ambivalentne suhtumine. Eliidi eesmärgiks oli rahvusliku suunaga autoritaarne valitsus. Kuid nii Papen kui ka Schleicher tegid saatusliku vea, uskudes, et Hitlerit on võimalik taltsutada. „Nii said natsid võimu valitseva eliidi poliitiliste intriigide tõttu, ajal, mil nende valimistoetus oli langemas.“⁴³ Ian Kershaw väidab, et Hitleri kantsleriks saamisel mängisid suurt osa poliitilise eliidi väärarvestused, ning tegelikult oli vabariik juba enne Hitleri võimuletulekut kokku varisenud. „Otsustamata oli vaid, milline autoritaarne süsteem selle välja vahetab.“⁴⁴

Niisiis ei pea paika väide, et Saksa rahva enamus valis vabalt otsustades diktatuuri demokraatia asemel. Saksamaa kaotas demokraatia nii nagu kümned ühiskonnad enne ja pärast seda – paljude, ning Saksamaa puhul ka eriti ebasoodsate, asjaolude kokkulangemise tõttu. Hitleri võimulesaamist ei saa kasutada „postdemokraatia“ õigustamiseks, s. t. olukorra õigustamiseks, kus sisulisi otsuseid teeb õhuke eliit. Minevikuolukorrad ei kordu, aga siiski märkigem, et kui soovitakse Hitleri võimuletulekut argumendina kasutada, siis on see paradoksaalselt argument mitte „postdemokraatidele“, kes hoiatavad ühiskonna enamuse ebapädevate otsuste eest, vaid vastupidi – hoiatus neile, kes soovivad ühiskonna enamust otsustamise juurest kõrvale hoida.

³⁸ E. Kolb. The Weimar Republic, lisa.

³⁹ M. Burleigh. Kolmas Reich, lk. 153.

⁴⁰ M. Suksi. Bringing in the People. A Comparison of Constitutional Forms and Practices of the Referendum. Martinus Nijhoff Publishers, 1993, lk. 97.

⁴¹ H. James. The German Slump, lk. 37.

⁴² M. Suksi. Bringing in the People, lk. 98.

⁴³ C. Storer. A Short History of the Weimar Republic, lk. 196–197.

⁴⁴ I. Kershaw. Hitler, lk. 403–405.